

УДК 339.92

TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNDE EKONOMİ: 2000 SONRASI BİR DEĞERLENDİRME

Aksoy Ertugrul Gazi, Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi (Kırgızistan), İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkileri Bölümü
<ertugrulaksoy18@gmail.com>

Özet

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ve Rusya ilişkileri inişli-çıkışlı kuldarda ilerlemiştir. Ancak, her iki devletin birbirleriyle olan ekonomik ilişkileri siyasi ilişkilerine nazaran daha iyi bir boyutta olmuştur. 2002 sonrası süreçte ekonomiyle birlikte siyasi ilişkilerde de gelişme kaydedilmiştir. İkili ilişkilerdeki ekonomik orantısızlık, Türkiye'nin siyasi anlamda aktif politika üretimine engel olmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma içerisinde, Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu'nun ekonomik ilişkilerinin tarihi ele alınacak ve Rusya'nın ekonomik üstünlüğünü Türkiye ile siyasi ilişkilerde nasıl kullanmaya çalıştığına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Ekonomik İlişkiler, Karşılıklı Bağımlılık, Asimetrik Bağımlılık.

ECONOMY IN TURKISH-RUSSIAN RELATIONS: AN EVALUATION AFTER 2000

Aksoy Ertugrul Gazi, Master, Kyrgyz-Turkish Manas University (Kyrgyzstan), Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, <ertugrulaksoy18@gmail.com>

Absract

After the First World War, the relations between Turkey and Russia have progressed on a rolling course. However, the economic relations of both states have been better than their political relations. In the post-2002 period, along with the economy, political relations have improved. The economic disproportion in bilateral relations hinders Turkey's active policy production. Therefore, in this study, the history of the economic relations of the Republic of Turkey and the Russian Federation will be discussed and how Russia tries to use its economic superiority in political relations with Turkey will be discussed.

Keywords: Turkey, Russia, Economic Relations, Interdependence, Asymmetric Dependence.

**ТҮРК-ОРУС МАМИЛЕЛЕРИНДЕ ЭКОНОМИКА:
2000-ЖЫЛДАН КИЙИН БАА БЕРҮҮ**

Аксой Эртугрул Гази, магистр, Кыргыз-Түрк Манас Университети (Кыргызстан), Экономика жана башкаруу факультети, Эл аралык мамилелер бөлүмү,
<ertugrulaksoy18@gmail.com >

Кыскача мүнөздөмө

Биринчи дүйнөлүк согуштан кийин Түркия менен Россиянын мамилеси көөп тилкеде болду. Ошентсе да, эки мамлекеттин экономикалык мамилелерди саясий мамилелерге караганда жакшыраак өлчөмдө болгон. 2002-жылдан кийинки мезгилде экономика менен саясий мамилелер да жакшырды. Эки тараптуу мамилелерде экономикалык диспропорция Түркиянын активдүү саясатын жүргүзүүгө жолтоо болууда. Ошондуктан, бул изилдөө Түркия Республикасы менен Россия Федерациясынын экономикалык мамилелердин тарыхы жана Россиянын Түркия менен саясий мамиледе экономикалык үстөмдүгүн кантип колдонот талкууланат.

Негизги сөздөр: Түркия, Орусия, экономикалык мамилелер, өз ара көз карандылык, симметриялуу көз карандылык.

ТУРЕЦКО-РОССИЙСКИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ЗА ПЕРИОД С 2000 г.

Аксой Эртугрул Гази, Master, Kyrgyz-Turkish Manas University (Kyrgyzstan),
Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations,
<ertugrulaksoy18@gmail.com>

Аннотация

После первой мировой войны отношения между Турцией и Россией развивались по скользящему курсу. При этом экономические отношения обоих государств были лучше, чем политические. В период после 2002 г., наряду с экономическими, улучшились и политические отношения. Экономические диспропорции в двухсторонних отношениях препятствуют и активности Турции в политической сфере. В статье исследуется история экономических отношений Турции и России, рассматриваются попытки России добиться улучшения политических отношений с Турцией.

Ключевые слова: Турция, Россия, экономические отношения, взаимозависимость, асимметрическая зависимость.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Çarlığı dönemlerinin büyük güçleri olmakla birlikte sürekli rekabet içerisinde olan iki devlettir. Bu devletler, Rus Çarlığı'nın varisiyle birlikte büyümeye başladığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ise tarih sahnesinden çekildiği 20. yüzyılın ilk çeyreğinde dahi ezeli rekabetlerini kaybetmemişlerdir. Bilhassa sahip olunan coğrafya ve tarihi miras nedeniyle sürekli bir çekişme içerisinde olmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Rusya'da yaşanan devrim ve Türkiye'de ise Ankara Hükümeti'nin kurulması, ikili ilişkilerde yeni bir mücadele dönemini aralamıştır. Farklı ideoloji ve yönetim anlayışına sahip olan iki devlet, bu yılların emperyalist devletlerine karşı yakın ilişki gütmek zorunda kalmışlardır. Ancak, Birinci Dünya Savaşı sonrasında SSCB'nin Türkiye'den toprak talepleri ya da komünizmin Türkiye'de faal olması için yürüttüğü politikalar, Türkiye ile SSCB'nin günümüzde dahi farklı gruplarda (Batı-Doğu) yer almasına neden olmuştur. Yine Aynı şekilde SSCB boğazların yönetiminde hak sahibi olmak için çok mücadele etmiştir. Türkiye'nin başarılı diplomatik hamleleri, savaş sonrası koşullar ve ABD, İngiltere ve Fransa'nın boğazların güvenliği bağlamında takınmış oldukları tutumlar nedeniyle boğazların güvenliğini sağlanmıştır.[1; 2]

SSCB'den gelen bu tehdit algısı İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesi ve ardından NATO üyeliği, ikili ilişkilerdeki kesin kutupları/ tarafları oluşturmuştur. Aslında Türkiye'nin 1923'ten itibaren uygulamaya çalıştığı politikalar bir merkeze ya da bir kutba üyelikten ziyade dünya genelinde barış, yani çoklu diplomatik ilişkileri hedeflemekteydi. Ancak, SSCB'nin saldırgan tavırları, Türkiye'nin güvenliğini Batı'da, özellikle ABD ile olan ilişkilerde bulmasına sebebiyet vermiştir. Komünizmin Avrupa'ya sıçraması, dünyaya yeni açılan bir güç olarak ABD'nin pazar alanının daralacağı ve Orta Doğu'da cereyan eden olaylara müdahalesizlik düşüncesi, ABD'nin Türkiye'den yana tavır sergilemesindeki nedenlerdir. Buna bağlı olarak ABD, Türkiye'ye siyasi ve ekonomik destek vermiştir. Ancak bu yardımlar, Türkiye'nin kalkınmasından ziyade siyasi ve ekonomik olarak ABD'ye bağımlılığa yol açmıştır. Bu bağımlılık neticesinde ABD'nin Türkiye üzerindeki hakimiyeti artmış ve siyasi olarak ABD'nin politikalarından yana olmayan Türk hükümetleri bir darbe ile yönetimden uzaklaştırılmış ya da ekonomik olarak ambargolar uygulanmıştır. Örneğin, 1960 darbesi sonrasında darbeci grup, NATO ve CENTO'ya (Bağdat Paketi) bağlı olduklarını dile getirmeleri, darbenin desteğini/kaynağını açıkça göstermiştir.[3]

1960'lı yıllar Türkiye'de sanayileşme adına büyük adımların atıldığı ve uluslararası ortamdaki yumuşama döneminin iyi kullanıldığı yıllar olmuştur. Bu yüzden Türkiye, siyasi ve ekonomik bunalımını aşmak için çeşitli adımlar atmış, fabrikaların kurulması ve ekonomik resesyonun giderilmesi için çaba harcamıştır. Türkiye'nin iç ve dış siyasetinde büyük bir etkisi olan ABD ile ilişkiler, Johnson Mektubu ve Kıbrıs Harekâtı nedeniyle sekteye uğramış, yapılacak yatırımlar için gerekli olan finansman eksikliği ortaya çıkmış ve ihtiyaç duyulan ekonomik destek SSCB'den

gelmiştir.[3; 4] 1979 İran devrimi ve SSCB'nin Afganistan'ı işgali, ABD nezdinde Türkiye'nin jeostratejik önemini ön plana çıkarmıştır.[5] Türkiye'nin stratejik öneminin anlaşılması, ABD ve SSCB özelinde çekişmeli politikaların yürütülmesine ve dönem dönem Türkiye'nin izlediği politikalar nedeniyle eksen kayması tartışmalarının tezahür etmiştir. [6; 7]

Uluslararası ortamın sertliğine rağmen Türkiye 1980'li yıllarda çeşitli ekonomik anlaşmalar imzalamıştır. Bunlardan biri de Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacının büyük kısmını karşılayacak olan ve SSCB ile imzalanan 1984 tarihli Doğal Gaz Anlaşmasıdır. Aynı tarihler devletler arası ekonomik soğukluğun giderilmesinde katkısı olan bavul ticaretinin hız kazandığı yıllar olmuştur. [8]

1990'lı yıllar SSCB'nin dünya tarihindeki yerini aldığı ve Türkiye'nin dış ve iç politikasında büyük hareketlenmelerin yaşandığı yıllar olmuştur. Rusya Federasyonu ile olan ilişkilerin menzilin ne veya nasıl olacağı, Türkiye'de cevabı aranan sorulardan bazılarıdır. SSCB'nin dağılmasıyla, Orta Asya ve Kafkasya Türkiye'nin yatırım radarına girmekle birlikte temkinli yaklaşılması gereken bölgeler olarak var olagelmiştir. Türkiye'den yükselen milliyetçi söylemler Rusya ile siyasi ilişkilerin gerilmesine neden olsa da ekonomik anlamda iki ülkenin çekişmesi söz konusu olmamıştır. [8-11]

2000'li yıllarla birlikte Türkiye ve Rusya'da yaşanan iktidar değişiklikleri, ikili ilişkilerde hem siyasi hem de ekonomik yönden ilişkilerin pozitif bir alana girmesini sağlamıştır. Türk-Rus ekonomik ilişkileri, 24 Kasım 2015'te yaşanan uçak düşürme krizinde dahi çok fazla sarsılmamıştır. Türkiye menşei bazı ürünlere ithalat yasağı gelse de kısa süre içerisinde ilişkiler normal seviyesine dönmüş-ve bu yasaklamalar kaldırılmıştır. Yine aynı şekilde Rusya'dan gelen doğal gaz vanası kapanmamış ve nükleer anlamda anlaşmaya varılan Mersin Akkuyu Nükleer Santral inşası etkilenmemiştir. [10; 12]

Ekonomik ilişkilerin sürekli artan boyutu siyasi anlamda Türk-Rus yakınlaşmasına olanak tanımıştır. Özellikle 15 Temmuz 2016'da Türkiye'deki darbe girişimi sonrasında Rusya'nın Türkiye'ye destek mesajları, ikili ilişkilerde derinleşmeyi olanaklı kılmıştır. Lakin Türkiye'nin 20. yüzyılda algıladığı komünizm tehdidi 21. yüzyılda da temkinli politikalar izlemesine neden olmuştur. ABD merkezli dolar spekülasyonları deyim yerindeyse Türkiye'yi köşeye sıkıştırma çabasından öte değildir. Bu yüzden sadece Rusya'nın olumlu tutumu değil aynı zamanda ABD'nin olumsuz tutum ve politikaları da ikili yakın ilişkilerde büyük pay sahibidir. Ancak Rusya ile ilişkiler, Putin'in Esad ile yakın ilişkisi nedeniyle sürekli aksamaktadır. Siyasi olarak ilişkilerin hiçbir zaman ekonomik ilişkilerde olduğu gibi ileri bir seviyeye taşınmayacağı fikri ön plana çıksa da Rusya'nın son dönemlerdeki fevri dış politika adımları Türkiye ile siyasi, ekonomik ve sosyal yönden de ilişkilerin artık daha ileri bir seviyeye taşınmayacağını ve hatta düşüşe geçeceği fikrini ön plana çıkartmaktadır.

1. 2000 Öncesi Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkileri

Çarlık Rusya'sının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Moskova ve Ankara ilişkilerinde yeni döneme geçildiği belirtmiştik. Yeni dönemde, kısa süreliğine de olsa, siyasi ilişkiler olumlu seyir izlemiş ve Bolşevikler Türkiye'ye ekonomik destek vermişlerdir. Sadece ekonomik destekle kalmayan SSCB'nin bu desteğine savaş koşulları gereği askeri yardımları da eşlik etmiştir. Yakın ilişkiler neticesinde iki ülke arasındaki ticareti geliştirmek amacıyla imza edilen ilk belge 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Seyrüseferin Antlaşması'dır. Bu Antlaşmayla iki ülke ticari ve ekonomik ilişkilerini Soğuk savaş döneminde bile kesmemişlerdir. [13-15]

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin ekonomik destek alabileceği SSCB'den daha olanaklı başka bir ülke ile ilişki kuramayacağı gerçeği malumdu. Çünkü ABD ya da Batılı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için hedefler yapmışken halefi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik olarak gelişmesine izin vermeyecekleri de zaten açıktı. Buna rağmen ezeli rakip SSCB, Türkiye'ye ekonomik anlamda büyük destekler sağlamıştır. Rusya'nın ekonomik olarak destek vermesi ise Türkiye'de Komünizm dalgasının etkili olacağı ve sıcak denizlere iniş için liman olarak Türkiye'nin kullanılması/kullanılabileceği düşüncesi idi. Her ne kadar perde arkasında bu tarz planlar olsa da

SSCB, Türkiye’de fabrikalar kurulması ve Türkiye’nin ilk beş yıllık kalkınma planı için destek vermiştir. [13; 16-18]

İkinci Dünya Savaşı’na giden süreç içerisinde SSCB’nin toprak ve boğazlarda üs talepleri, Türkiye’nin yönünü ABD’ye dönmesine neden olmuştur. Soğuk Savaş’ın başlamasıyla birlikte Türkiye-SSCB ilişkileri de olumsuz bir havaya bürünmüştür. Ancak, Sovyet Lideri Aleksey Kosigin’in Türkiye’ye düzenlemiş olduğu ziyaret sonrasında Aliğa Petrol Rafineri, Bandırma Sülfürik Asit Fabrikası ve Seydişehir Alüminyum fabrikalarının kurulması için 1969 yılında kredi sağlanması ilişkileri yumuşatmıştır. Nitekim SSCB’nin desteği Türkiye’ye sanayi alanında yatırım olanağı ve iç piyasaya çalışma alanı açmıştır. [19-21]

Yukarıda da değindiğimiz üzere 1984 yılında SSCB ve Türkiye bir doğal gaz satışı anlaşması yapmıştı. Bu anlaşmaya göre SSCB, 1987 yılından başlamak kaydıyla, Romanya ve Bulgaristan üzerinden bir rota kullanarak Türkiye’ye doğal gaz satması kararlaştırılmıştır. Anlaşma 25 yıl geçerli olacak ve ilk gaz miktarı 1987 yılında 1,5 milyar metreküp olacaktır. 1993’te ise kademeli olarak 5.0-6.0 milyar metreküp dolaylarına yükseltilmesi hedeflenen doğal gaz ihracındaki fiyatlar, Türkiye adına BOTAŞ ve SSCB adına Soyuzgazexport tarafından belirlenecekti. Türkiye Rusya’dan ithal ettiği gazın ödemesini, Türk mevcudiyeti ve SSCB’nin ihtiyaçlarına göre, pamuk, tahıl ürünleri, et, bitkisel yağ, demir, metaller, cevherler ve diğer endüstriyel ürünleri ihraç ederek karşılayacaktı. [22] İthal edilen gaz bedelinin, mal ve hizmetlerle ödenmesi Türkiye açısından nakit ödeme yapmama bağlamında önemliydi. Ancak, 1994 yılında yapılan düzenleme sonrası takas yöntemi kaldırılmış ve alınacak doğal gazın bedelinin tamamının nakit olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır.

25 Şubat 1991’de Rusya Federasyonu ile “Ticari ve Ekonomik İşbirliğine Dair Anlaşma” imzalanmıştır. Anlaşma ile bağlı olarak, özellikle serbest teşebbüse dayalı kalkınma modelinin savunucularından biri olan merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal sayesinde Türk iş adamları bu yıllarda Rus pazarını tanımaya başlamıştır. Yurt dışı ziyaretlerine iş adamlarını da götüren Cumhurbaşkanı Özal, Orta Asya Cumhuriyetlerinde Türk iş insanlarının ticari ve ekonomik faaliyetlerde bulunmasına büyük katkı sağlamıştır. [23; 24] Ayrıca bu yıllarda Cumhurbaşkanı Özal’ın girişimiyle birlikte Karadeniz Ekonomik İş Birliği Bölgesi (KEİB) kurulmuştur. Bu girişimin amacı bölge ülkeleri arasındaki mal, hizmet ve sermayenin serbest dolaşımı, kıyıdaş ülkelerinin ekonomik iş birliği olanaklarını artırmayı ve bölgedeki zengin enerji kaynaklarının güvenli bir şekilde pazarlanmasını sağlamasıydı ki 1990’lı yılların karmaşası bu iş birliği girişiminin faal olmasına engel olmuştur. [25; 26]

İkili ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla yapılan faaliyetler, 1991 yılında Rusya ve Türkiye arasındaki ticaret cirosunun 751 milyon dolar iken 1992’de 1,1 milyar dolara ve 1993’te ise 1,7 milyar dolara kadar yükseltmiştir. [27] Ayrıca 1993’te başlayan askeri ve teknik iş birliğiyle Rus savunma ekipmanlarını satın almayı kabul eden ilk NATO üyesi ülke Türkiye olmuştur. 1993 ve 1995 yılları arasında toplamda 114 milyon dolarlık çeşitli özel ekipman tedarik edilerek ikili ticari ilişkilerin boyutu genişletilmiştir.

Rusya ve Türkiye ticari ve ekonomik ilişkilerinde 1994 yılında artış yaşanmıştır. Siyasi ilişkilerdeki gerginlik ve buna bağlı olarak resmi ticaret hacminin düşük olmasından ötürü Türk-Rus halkları, ülkelerinde yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılamak için “bavul ticareti”ne başvurmuşlardır. Laleli’de (İstanbul) yer alan dükkânlar veya sokak tezgâhları, Türk-Rus ticaret hacminin büyük bir kısmının çıkış-giriş yeri olmuştur. Türk-Rus resmi dış ticaret hacmi bu yıllarda 2,5 milyar dolar dolaylarında iken bavul ticaretinin hacmi 1995 yılında 10 milyar dolar civarında olmuştur. [28; 29] Bavul ticareti, Türkiye’ye döviz girdisi sağlayıp istihdam oluşturmasına rağmen kalitesi düşük mallar Rus pazarına girdiği için Rusya’da Türk mallarına karşı olumsuz bir imaj oluşmuştur. Rus halkın alım gücünün düşük olması sebebiyle ilk dönemlerde bavul ticareti ile ülkeye giren ürünlerde kısıtlamaya gidilmemişti. Fakat kayıt dışı giriş-çıkış olması nedeniyle Rusya’yı vergi kaybına uğrattığı gerekçesiyle ilerleyen yıllarda bavul ticaretine kısıtlamalar getirilmiştir. Nitekim 15 Aralık 1997 tarihinde imzalanan

“Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma ve Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması” ile ikili ticareti kısıtlamaların kaldırılması amaçlanmıştı. Ancak, hem Rusya’daki hem Türkiye’deki iç sorunlar bu hedeflere ulaşılmasında engel olmuştur. [30]

1996 yılının başında, 2005 yılına kadar 14 milyar metreküp civarında gaz arzını sağlamak amacıyla bir anlaşma imzalanmıştı. Buna bağlı olarak 1997 yılının 15 Aralık’ında Botaş ve Gazprom arasında Rusya’dan gelen doğal gazın Karadeniz’in altından taşınmasını öngören “Mavi Akım” projesinin inşası kararlaştırılmıştır. 2003 yılında fiilen kullanıma açılmış olan Mavi Akım projesiyle yıllık 16 milyar metreküplük gaz Türkiye’ye ihraç edilmektedir. Nitekim 2000’li yıllar öncesinde Türkiye ve SSCB’nin ekonomi temelli faaliyetleri aslında 2000’li yıllarda gelişecek olan ekonomik ilişkilerin dayanağı olmuştur. [31-33]

2. 2000-2010 Yılları Arasında Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkileri

Türkiye ve Rusya’nın Dışişleri Bakanları 16 Kasım 2001 yılında “Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu Arasında İş birliği Eylem Planı: İkili İşbirliğinden Çok Boyutlu Ortaklığa” adlı belgeyi 2001 yılında imzalamışlardır. Avrasya eylem planı olarak da adlandırılan bu plan siyasi mecraların uzlaşmasıyla birlikte müttefiklik düzeyi de artırmıştır. 2001 yılında Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (Ak Parti) 3 Kasım 2002 seçimlerinde iktidara gelmesiyle ikili ilişkilerde yeni bir dönem aralanmıştır. İktidara geldikten sonra Ak Parti’nin yapmış olduğu açıklamalar diplomasi trafiğinin yoğun ve çok vektörlü olacağını göstermiştir. Rusya ile ilişkiler bu vektörlerden biri olmuştur. Ayrıca Putin’in Rusya’da iktidarı devralması sonrası canlandırdığı ekonomi, Türkiye ile siyasetten ziyade ekonomik olarak daha yakın bağların kurulduğu ya da tarafların siyasi meselelerden dolayı rafa kaldıramayacakları ikili alım-satımları ön plana çıkartmıştır. [34; 35]

2002 yılında Başbakan Erdoğan Moskova’ya bir ziyaret düzenlemiştir. Ziyaret kapsamında yapılan toplantıda, her iki ülkede ikili iş birliği düzeyinden memnun olduklarını dile getirmişler, ekonomik ilişkileri daha da geliştirmeye/derinleştirmeye karar vermişlerdir. Bu ziyaret Türkiye ve Rusya arasında istikrarlı bir siyasi diyalogun başlangıcı olmuştur. Neticesinde 2004 yılında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin Türkiye’ye bir ziyaret düzenlemiş ve bu ziyaret Cumhurbaşkanı düzeyinde otuz yıl sonra yapılan ilk ziyaret olmuştur. Dolayısıyla gerçekleştirilmiş olan ziyaretler her iki devlet içinde büyük bir adım olmuştur. Toplantı sonrasında Türkiye ve Rusya tarafından aralarındaki dostluğun ve çok yönlü ortaklığın derinleşmesi konusunda ortak bir deklarasyon kabul edilmiştir. [10; 29; 36]

Türkiye’deki 2001 devalüasyonu Türk firmalarının Rus pazarlarındaki y/etkinliğini artırmıştır. Dolayısıyla bu y/etkinlik Rusya Federasyonu’na yapılan ihracatın artmasına katkı sağlamıştır. Ancak, 2003 ve 2004 yıllarında ithalattaki artış ihracatın yükselişini aşmaya devam etmiş ve dolayısıyla Türkiye’nin ikili ilişkilerde ticaret açığının artmasına neden olmuştur. 2004 yılının ilk yarısında Türkiye, ham petrol ve doğal gaz fiyatlarındaki artış nedeniyle 948 milyon dolarlık ticaret açığı ile karşı karşıya kalmıştır. [37] Moskova ve Türkiye’nin ticaret hacmi 2006 yılı itibariyle 21 milyar dolar olmuş, Rusya Almanya’dan sonra Türkiye’nin ikinci büyük ticaret ortağı olmuştur. Ticaret hacmindeki artış 2007 yılının ilk yedi ayında artmaya devam etmiş ve yılsonunda 28 milyar dolara ulaşmıştır. Tarafların ticaret hacmi en yüksek düzeyini 38 milyar dolar ile 2008 yılında yakalamıştır. [27] 2008 Krizi’nin etkisinden dolayı Türk-Rus ticaret hacmi 2009 yılında 22 milyar dolar civarına kadar gerilemiştir. Bu krize rağmen diğer devletlere oranla daha erken toplanan Türk-Rus ilişkileri, 2012 yılında 2008’deki ticaret hacmine yaklaşmıştır. [29]

Türkiye, enerji kaynaklarının ithalatı nedeniyle Rusya ile olan ticaretindeki açığını Rus turistlerden elde ettiği gelirler ve müteahhitlik projeleriyle kapatmaya çalışmaktadır. Türk şirketleri ağırlıklı olarak inşaat, alışveriş merkezleri, perakende, bira fabrikaları, elektronik eşya ve ev aletleri üretimi, cam üretimi, pencereler, enerji santralleri ve tekstil üzerine yoğunlaşmaktadır. Rus inşaat sektöründe yer alan 766 yabancı firmadan 150’si Türk şirkettir. Şu ana kadar Türk müteahhitlerin Rusya’da 19,86

milyar dolarlık projeyi tamamladıkları ifade edilmektedir. 2002-2006 yılları arasında Türk firmaları inşaat projeleri için en fazla lisansı alan firmalar olurken ayrıca milyar dolarlık enerji santrallerinin inşaat projelerini de üstlenmektedirler. [37]

Rus Başkan Putin'in 2009 yılında Ankara'ya yaptığı ziyarette, ortak iş birliği içinde bir dizi öncelikli alanın geliştirilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır. Putin'in ziyaretinin ardından 2010 yılında Dmitry Medvedev ve Recep Tayyip Erdoğan'ın katılımıyla gerçekleştirilen toplantıda Üst Düzey İş birliği Konseyi (ÜDİK) kurulmuştur. Taraflar, ÜDİK ile Moskova ve Ankara arasındaki siyasi ilişkileri geliştirmek, ticari, ekonomik, kültürel ve insani işbirliğinin önemli projelerin uygulanmasını koordine edecek bir yönetim organı olması gerektiğini kaydetmişlerdir. [38] ÜDİK'le beraber, Karma Ekonomik Komisyonu (KEK), Ortak Stratejik Planlama Grubu (OSPG) ve Türk-Rus Toplumsal Forumu (TRTF) gibi yapılarla de kurumsal işbirliğinin artırımı amaçlanmıştır.

3. 2010 Sonrası Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkileri

Siyasi güvensizliğin aksine ikili ekonomik ilişkiler 2010 yılı sonrasında artarak devam etmiştir. İkili ekonomik ilişkilerde etkisi azımsanmayacak olan bavul ticareti de artışını sürdürmüş ve 2015 yılındaki hacmi takribi 2,5 milyar dolar dolaylarında olmuştur. 24 Kasım 2015'te Rus SU-24 uçağının Türk hava sahasını ihlalleri nedeniyle Türkiye tarafından düşürülmesi sanıldığı aksine büyük bir etki oluşturmamıştır. 2016 yılının yazında Erdoğan ve Putin arasındaki görüşmelerden sonra ilişkiler yavaş yavaş rayına oturmuştur. Uçak krizinden sonra Rusya tarafından ithalatı yasaklanan mandalina, erik, kayısı ve şeftali gibi meyvelerin ve soğan, karnabahar ve brokoli gibi sebzelerin de ithalat yasağı kaldırılmıştır. [39]

İkili ekonomik ilişkilerdeki 2010 sonrası en büyük yatırım olarak Türkiye'nin ilk nükleer enerji santrali Akkuyu'nun inşa edilmesi büyük önem arz etmektedir. Akkuyu'nun inşası için 2010 yılının 12 Mayıs'ında hükümetler arası bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre toplam 4800 MW kapasiteli VVER-1200 reaktörlü dört güç ünitesi inşa edilecek. Bu proje BOO modeli (build-own-operate, yap-sahip ol-işlet) kullanılarak inşası devam eden dünyanın ilk nükleer santral projesidir. Rosatom Devlet Kuruluşu'nun projedeki payı %99,2 olup şirket Ekim 2016 tarihinde istasyonun tasarımı, yapımı, bakımı, işletimi ve hizmetten çıkarılmasını taahhüt etmiştir. 20 milyar dolara mal olan ve 2023 yılında ilk ünitesinin faaliyete geçmesi planlanan projeye Türkiye, enerjide dışa bağımlılığını azaltmayı ve enerji arz güvenliğini sağlamayı hedeflemektedir. Akkuyu'da 110.000-130.000 MW elektrik üretilmesi ve bu sayede büyük ölçüde enerji ithalatından kaynaklanan dış ticaret açığının da azaltılması planlanmaktadır. [40-42]

Rusya, Karadeniz'in altından geçen Mavi Akım gaz boru hattı ve TRANS-Balkan gaz boru hattı yoluyla Türkiye'ye gaz taşımakta olup Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacının yaklaşık %60'ını karşılamakta ve yılda yaklaşık olarak 27 milyar metreküp gaz ihraç etmektedir. Türk Akım, Rusya'nın Ukrayna ile yaşamış olduğu sorunlardan dolayı Avrupa'ya sattığı doğal gazı Ukrayna yerine (Güney Akım Boru Hattı) Türkiye üzerinden taşımaya karar vermesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı 2014 yılında BOTAS ve Gazprom botu hattının inşası için anlaşmaya varmışlardır. Rusya'nın Krasnodar topraklarının Anapa ilçesinden Karadeniz'in dibinden Türkiye'nin batı kesimine kadar bir gaz boru hattının inşasını sağlayan Türk Akımı projesi uygulanmaya devam etmektedir. Proje, her biri yılda 15,75 milyar metreküp (toplamda 31,5) kapasiteli olan boru hatlarının döşenmesini içermektedir. Bunlardan biri Türk tüketicilerine gaz tedarik etmek için diğeri ise Güney ve Güneydoğu Avrupa ülkelerine tedarik etmek için tasarlanmıştır. Kara ve Deniz olarak iki kısımdan oluşan Türk Akımı ile inşa edilecek dört hattan ikisinin yapımı ve işletimi Rusya tarafından, Türkiye'ye gaz arzı sağlayacak kara hatlarından birisi BOTAS tarafından ve Avrupa'ya gaz iletecek olan diğeri kara hattının yapımı ve işletimi ise iki ülke şirketleri arasında %50 ortaklık şeklinde Türk Akım Gaz Taşıma Anonim Şirketi tarafından yapılması kararlaştırılmıştır. Hükümetler arası anlaşma 10 Ekim 2016'da resmîyet kazanmış ve inşası biten proje 8 Ocak 2020 tarihinde faal olmuştur. [43-45]

1980'lere doğru başlayan ve Türkiye'yi, Kuzey-Güney ve Doğu-Batı arasında bölgesel enerji koridoru haline getirme gayretleri bu tarz projelerin yapıyla hız kazanmıştır. Yeraltı kaynaklarının zengin olduğu ülkelere yakın bir konumuyla Türkiye, bu avantajı iyi bir şekilde değerlendirmek istemektedir. Bu noktada komşu ve bölge ülkeleriyle enerji diplomasisini ön plana çıkartan Türkiye, enerjinin kendi sahasından güvenli bir şekilde aktarılmasını sağlayacak girişimleri de desteklemektedir. Dolayısıyla bu girişimle Türkiye, hem ihtiyaç duyduğu enerji ürünlerini uygun maliyetlerle satın alacak hem de enerji kaynaklarının dünya pazarlarına taşınmasında transit bir ülke olacaktır. Bu bağlamda Türk Akımı Türkiye'nin bu hedefini gerçekleştirdiği göstermektedir. [44; 45]

İkili ilişkilerde ekonomik olarak büyük bir paya sahip kısım ise turistlerin ziyaretleridir. Türkiye, Ruslar için en cazip tatil yerlerinden birisidir. Nitekim 2012'de 2,5 milyon, 2013'te 4,2 milyon, 2014'te 3,3 milyon, 2015'de 3,6 milyon, 2016'da 860.000 civarı, 2017'de 4,7 milyon ve 2018'de ise 6 milyon Rus Turist Türkiye'ye gelmiştir.[46] Türkiye, 2015 yılında yurtdışına giden toplam Rus turist sayısının %10'luk bir kısmını ağırlamıştır. Rus turistlerin 2012 yılındaki harcamaları 2 milyar dolar iken 2014 yılında 2,7 milyar dolar olmuştur. 2015 sonunda yaşanan uçak krizi iki ülke arasındaki kriz dönemi turizmine de yansımış ve gelirler 2016 yılında 478 milyon dolara kadar gerilemiştir. Ancak, iki ülke arasındaki buzların erimesi sonrası 2019 yılında Rus turistlerin harcaması 3,3 milyar dolara yükselerek tarihinin en yüksek seviyesine çıkmıştır. [46]

4. Sonuç

Türk-Rus ilişkileri farklı alanlardaki ithalat ve ihracatları ile birbirlerini tamamlamaktadır. Örneğin, Türkiye enerji ve askeri alanda Rusya'dan taleplerini karşılarken Rusya ise Türkiye'den gıda, giyim ve müteahhitlik alanlarında taleplerini karşılamaktadır. Ancak 1990'larda Türkiye lehine olan ithalat ve ihracat dengesi 2000'li yıllarda Rusya lehine dönmüştür. Ticaret dengesinin Rusya'nın lehine dönmemesinin önemli nedenlerinden birisi 1984 tarihli Doğal Gaz Antlaşması'nda öngörülen alınan gazın bedelinin %70'inin Türk mallarıyla karşılanması şartının gevşetilmesi ve 1997 tarihli Mavi Akım Boru Hattı Anlaşmasına böyle bir maddenin konulmamasıdır. Dolayısıyla ikili ekonomik ilişkide Türkiye aleyhine oluşan bu açık, karşılıklı bağımlılıktan ziyade asimetric bağımlılığın giderek güçlendiği göstermektedir. Rusya'nın lehine olan bu durum ise Türkiye'nin pazarlık gücünü zayıflatmaktadır. Örneğin, uçak krizinden sonra Rusya'nın ekonomik yaptırım uygulamaya kalkışması dahi asimetric bağımlılığın en açık göstergesidir.

Rusya'nın ekonomisine büyük katkısı olan enerji piyasasını korumak istemesi, diğer devletlerle dostane ilişkiden ziyade hasmane bir ilişki gütmesine neden olmaktadır. Örneğin, Rusya, Ortadođu'da kendi çıkarını korumak için Lukoil vasıtasıyla Mısır'ın egemenliğinde bulunan ZOHR sahasının yaklaşık olarak %30'unu satın almıştır. Aynı amaçla Rus Novatek şirketi de Lübnan'da ENI (İtalya) ve Total (Fransa) şirketleriyle birlikte enerji arama çalışmaları için anlaşmıştır. [47] Hakeza 2011 Arap Baharı sonrası Suriye'de aktif olarak politika üreten Rusya Suriye'nin kıyı kesimlerinde 25 yıllığına sondaj hakkını elinde tutmaktadır. [48] Rusya'nın Suriye özelinde ve Doğu Akdeniz'deki bu politikaları Türkiye ile olan ilişkilerini yüksek ihtimalle olumsuz bir çerçeveye sokacaktır. Çünkü, Suriye'deki terör eylemleri Türkiye'nin güvenliği açısından bir sorundur. Ayrıca Suriye'deki enerjiyi kontrol etme adına Rusya'nın Türkiye'ye yönelik sert müdahaleleri de olmuştur. Türkiye'nin terör sorununun çözülmesindeki büyük gayretlerine rağmen Rusya ve İran'ın PYD/YPG'ye olan destekleri, Türkiye'nin mücadelesinin uzun yıllara yayılmasına sebep olmaktadır.

AB'nin, ABD'nin ve Rusya'nın Doğu Akdeniz'de enerji arayışlarına karşı Türkiye'nin Libya ile anlaşma sağlaması Türkiye açısından büyük bir kazanım olmuştur. Rusya'nın buna cevabı ise Hafter rejimine destekle olmuştur.[49] Türkiye'nin bu politikalarına Rusya'nın çevreleme stratejisi ile yaklaşması siyasi ve ekonomik ilişkileri olumsuz etkileyecektir. Dolayısıyla Rusya'nın çıkar odaklı politikaları ve bu yolda da hasmane tutumu iyi bir şekilde analiz edilmelidir. Aksi takdirde Türkiye ve Rusya ekonomik ilişkilerindeki asimetric konum siyasi anlamda Türkiye'nin aktif olmasına engel

olacaktır. Bunun için doğal kaynaklardan yoksun ve bir o kadar da bunlara bağımlı bir Türkiye'nin bu bağlarından kurtulup bağımsız bir iç/dış politika üretebilmesi şimdilik pek olası gözükmemektedir. Ancak ilerleyen süreçlerde enerji ithalatını azaltacak nükleer veya hidroelektrik santralleri gibi yatırımların yapılması, dış ticaretteki enerji kaleminin payını düşürür ve dolayısıyla Türkiye'nin dış politikada atacağı adımların sağlamlığını artırır.

Kaynakça

1. Özersay, K. "Montreux Boğazlar Sözleşmesi," içinde *Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I (1919-1980)*, B. Oran Ed. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, ss. 370-384.
2. Tellal, E. "SSCB'yle İlişkiler," içinde *Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I (1919-1980)*, B. Oran Ed. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, ss. 314-324.
3. Erhan, Ç. "ABD ve NATO'yla İlişkiler," içinde *Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I (1919-1980)*, B. Oran Ed. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, ss. 681-715.
4. Scott, L. "International History: 1945-1990," içinde *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, J. Baylis, S. Smith, and P. Owens Eds. New York: Oxford University Press, 2001.
5. Qasımlı, M. *SSCB Türkiye İlişkileri: Türkiye'de 1980 Darbesi'nden SSCB'nin Dağılmasına Kadar*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012.
6. Bölükbaşı, S. "Behind The Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View," *Journal of Palestine Studies*, vol. 29, no. 1, ss. 21-35, 1999.
7. Gözen, R. "Türk Dış Politikasında Değişim Var mı?," içinde *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, C. Yenigün and E. Efengil Eds. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010, ss. 19-35.
8. Bozkurt, G. S. "Türkiye-Rusya İlişkileri: Tarihi Rekabetten Çok Boyutlu İşbirliğine," içinde *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, C. Yenigün and E. Efengil Eds. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010, ss. 699-723.
9. Yılmaz, S. and Yakşı, A. "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri," *TYB Akademi*, vol. 17, ss. 9-57, 2016.
10. Sarı, Y. "Türkiye-Rusya İlişkileri," içinde *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Dış Politikası*, A. Çaylak and S. A. Avcu Eds. Ankara: Savaş Yayınevi, 2018.
11. Özbay, F. "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri: 1992-2010," *Bilge Strateji*, vol. 3, no. 4, ss. 35-77, 2011.
12. Çelikkpala, M. "Rusya Gazı Keser Mi?": Son Gelişmeler Işığında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerine Bakmak," içinde *Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler: Kuşku ile Komşuluk*, G. Özkan, E. Balta, and B. Beşgül Eds. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 205-224.
13. Gürün, K. *Türk-Sovyet İlişkileri, (1920-1953)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
14. Korhan, T. "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine," *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 12, no. 1, ss. 91-104, 2012.
15. Çalışkan, Ü. "Türk Kurtuluş Savaşına Sovyet Rusya'nın Mali ve Askeri Yardımları," *Karadeniz Araştırmaları*, vol. 9, ss. 35-54, 2006.
16. Özder, F. "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Atatürk Dönemi Türk-Sovyet Ekonomik ve Ticari İlişkileri," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, vol. 60, ss. 143-170, 2017.

17. Müderrisoğlu, A. *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
18. Müderrisoğlu, A. "Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, vol. 4, no. 13, ss. 27-54, 1994.
19. Dokuyan, S. "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri," *CTAD*, vol. 9, no. 18, ss. 119-135, 2013.
20. Yücel, H. *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2017.
21. Kurban, V. "1950-1960 Yıllarında Türkiye İle Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, vol. 14, no. 28, ss. 253-282, 2014.
22. Hodaloğulları, Z. and Aydın, A. "Türkiye ile Rusya Arasındaki Doğal Gaz İşbirliğinin Türkiye'nin Enerji Güvenliğine Etkisi," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 9, no. 43, ss. 744-755, 2016.
23. Karaçay, A. B. "Türkiye-Rusya İlişkilerinin Unutulan İnsani Boyutu," içinde *Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler: Kuşku ile Komşuluk*, G. Özkan, E. Balta, and B. Beşgül Eds. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 225-248.
24. Olson, R. *Türkiye'nin Suriye, İsrail ve Rusya İle İlişkileri: 1979-2001*. Ankara: Orient Yayınları, 2005.
25. Büyükakıncı, E. "Türk Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi: Güvenlik Sorunsalından Çok Boyutlu Derinliğe Geçiş," içinde *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl sonra Rusya Federasyonu: Türk Dilli Halklar ve Türkiye ile İlişkiler*, E. Büyükakıncı and E. Bacanlı Eds. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, ss. 779-842.
26. Hill, F. and Taspınar, O. "Turkey and Russia: Axis of the Excluded?," *Survival*, vol. 48, no. 1, ss. 81-92, 2006.
27. TÜİK. "Konularına Göre İstatistikler: Dış Ticaret İstatistikleri." http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2020).
28. Saçık, S. Y. "Türkiye'de Bavul Ticaretinin Dış Ticaret İçerisindeki Yeri ve Büyüme - Bavul Ticareti İlişkisi," *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, vol. 12, no. 4, ss. 807-815, 2013.
29. Çelikpala, M. "Rusya Federasyonu ile İlişkiler," içinde *Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt III (2001-2012)*, B. Oran Ed. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 532-559.
30. Duman, M. and Samadov, N. "Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki İktisadi ve Ticari İlişkilerin Yapısı Üzerine Bir inceleme," *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 6, no. 2, ss. 25-47, 2003.
31. Öniş, Z. and Yılmaz, Ş. "Turkey and Russia in a shifting global order: cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region," *Third World Quarterly*, vol. 37, no. 1, ss. 71-95, 2016.
32. Yardımcı, O. "Energy Cooperation in the History of Turkish-Russian Relations." <https://www.linkedin.com/pulse/energy-cooperation-history-turkish-russian-relations-okan-yard%C4%B1mc%C4%B1> (Erişim Tarihi: 2 Mart 2018).
33. Warhola, J and Mitchell, W. "The Warming of Turkish-Russian Relations: Motives and Implications," *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, vol. 14, no. 1, ss. 127-143, 2006.
34. Çulha, E. "Türk-Rus İlişkilerinin Kronolojisi (1991-2017)," *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, vol. 3, no. 2, ss. 287-298, 2016.
35. Erşen, E. "Zihinsel Kurgular ve Dış Politika: Avrasyacılık Örneği," içinde *Mekan, Kimlik, Güç ve Dış Politika*, G. Ayman Ed. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2012.

36. Aktürk, Ş. "Turkish-Russian Relations after the Cold War (1992-2002)," *Turkish Studies*, vol. 7, no. 3, ss. 337-364, 2006.
37. Arafat, M. and Alnuaimy, L. O. M. "The Turkish-Russian Relations in the Era of Akp," *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, vol. 13, no. 2, ss. 103-133, 2011.
38. Masumova, N. R. "Russia and Turkey: Resetting Economic Partnership," *Perceptions: Journal of International Affairs*, vol. 23, no. 2, ss. 33-50, 2018.
39. Haber7. "Rusya, Türkiye kararını açıkladı." <http://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/2277815-rusya-turkiye-kararini-acikladi> (Erişim Tarihi: 3 Mart 2017).
40. Özalp, M. "Türkiye'de Nükleer Enerji Kurulumunun Enerjide Dışa Bağımlılık ve Arz Güvenliğine Etkisi," *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, vol. 18, no. 2, ss. 175-188, 2017.
41. Furuncu, Y. "Türkiye'nin Enerji Bağımlılığı ve Akkuyu Nükleer Enerji Santrali," *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi*, vol. 37, ss. 198-207, 2016.
42. Yılmaz, E. "Güvenlik ve Ekonomik Boyutuyla Nükleer Enerji Tartışmaları: Akkuyu Nükleer Santrali Örneği," *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 39, no. 1, ss. 227-245, 2015.
43. BBCTürkçe. "TürkAkım: Putin'in isim babası olduğu doğalgaz boru hattı projesi." <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-51018807> (Erişim Tarihi: 8 Ocak 2020).
44. İlter, E. and Kınık, H. "Türkiye'nin Enerji Denklemi: Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı ve Türk Akımı," *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 18, ss. 185-200, 2017.
45. Kaynak, B. "Mavi Akım'dan Türk Akım'a Türkiye'nin Rusya'ya Enerji Bağımlılığının Bir Değerlendirmesi," *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 3, no. 1, ss. 79-90, 2018.
46. TÜİK. "Konularına Göre İstatistikler: Turizm İstatistikleri." http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2020).
47. Kranz, M. "Doğu Akdeniz'de enerji rekabeti: Rusya Lübnan'da üstünlüğü ele geçirdi." <https://www.al-monitor.com/pulse/tr/contents/articles/originals/2019/04/lebanon-americian-russia-influence-energy-sectors.html> (Erişim Tarihi: 10 Nisan 2019).
48. Demirci, M. C. "Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki sondaj faaliyeti Rusya ile ilişkilerini nasıl etkiler?" <https://tr.euronews.com/2019/05/10/turkiye-nin-dogu-akdeniz-deki-sondaj-faaliyeti-rusya-ile-iliskilerini-nasil-etkiler-kibris> (Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2019).
49. Aksoy, M. "Rusya'nın derdi Hafter değil enerji." <https://www.star.com.tr/acik-gorus/rusyanin-derdi-hafter-degil-enerji-haber-1509524/> (Erişim Tarihi: 26 Ocak 2020).